

УДК 75.046.3.072.3:27—526.62](477)"14/16"

Андрій ЛЕСІВ

ІКОНОГРАФІЯ ТА СИМВОЛІКА СЮЖЕТУ «ЗГОРТАННЯ НЕБА» В УКРАЇНСЬКИХ ІКОНАХ «СТРАШНИЙ СУД» XV—XVII ст.

Аналізуються особливості іконографії та символіки фрагменту складної і багатосюжетної композиції ікон «Страшний Суд» — сюжету «Згортання неба». Простежується зв'язок української іконографії цієї композиції із візантійськими зразками, їхні спільні і відмінні риси. Здійснюється аналіз композиційної побудови сюжету, його місце в іконографії «Страшного Суду». Вперше простежуються основні відмінності в іконографії «Згортання неба» в іконах XV та XVI—XVII ст., здійснюється аналіз генези образу «Ветхого Днями». Здійснюється аналіз включення до іконографії «Згортання неба» неканонічних елементів — зображення знаків зодіаку, астрономічних об'єктів, дохристиянських міфологічних образів.

Ключові слова: іконографія, символіка, образ, Страшний Суд, небесні світила, зодіак.

© А. ЛЕСІВ, 2017

Бажання зрозуміти світ, досягнути таїну буття — ці прагнення людства до пізнання тисячоліттями рухали силу думки, розвиваючи і накопичуючи знання і водночас формуючи певні стереотипи. Діалектика протилежностей — один з базових методів пізнання, а дуалізм і відносність — базові принципи осягнення природи всесвіту — фізичної і метафізичної. Людині притаманно пояснювати собі складні речі простими образами. Неможливо стверджувати — великим чи малим є камінь, який самотньо лежить в полі, не поставивши коло нього інший камінь для порівняння. Співвідносність двох понять — ключовий момент пізнання.

В релігії дуалізм є так само ключовим поняттям: Бог і сатана, добро і зло, життя і смерть, рай і пекло, творіння і знищення. Релігійні вірування накладаються на об'єктивну дійсність і невіддільно співіснують із нею. Коли ми думаємо «рай», то підносимо погляд чи думку вгору, до світла, до неба. Коли мислимо про «пекло», то переносимося донизу, у темряву, вглиб. Наш внутрішній світ побудований на стійких підсвідомих асоціаціях, успадкованих через культуру, традиції, суспільні норми. В релігійному символізмі також відбилися ці асоціації: добро — світло, зло — темрява. Світло — це день, Сонце; темрява — це ніч, Місяць. Одне завжди приходиться після іншого, аби досягнути одне, слід поглинути на інше.

В іконописі одним з найяскравіших прикладів, що відображають згадані дуалістичні поняття, є сюжет «Страшний Суд» — унікальна за своєю складністю та символічністю композиція, іконографія якої склалася на основі есхатологічних вірувань християн про долю людської душі після смерті, на ґрунті уявлень про Парусію — друге пришествя Ісуса Христа і Останній Господній Суд.

Ієрархія символічного відображення добра і зла в релігійному мистецтві базується на принципі поділу на праве і ліве. Уся композиція Страшного Суду побудована за принципом поділу на дві частини: праворуч від Христа — добро і праведники, ліворуч — зло і грішники. Згідно з традицією, Сонце зображувалося праворуч від Христа, Місяць — ліворуч.

Сонце і Місяць в культурі різних народів стали уособленням нормального плину життя, коли є простий і зрозумілий порядок: небо над головою вдень і вночі, циклічність і впевненість, що так буде завжди. І саме тут можемо зрозуміти драматизм апокаліптичного порушення цього порядку: Страшний Суд розпочинається зі згортання неба, кінця того, в

Іл. 1. Ліворуч: «Ангел, що згортає небо», фрагмент ікони «Страшний Суд» з монастиря св. Катерини на Синаї, друга пол. XII ст.; праворуч: «Ангел, що згортає небо», фрагмент стінопису Кирилівської церкви у Києві, XII ст.

чому люди мають певність, чогось, що не повинно ніколи перерватися чи закінчитися. Це порушення всесвітнього порядку, кінець світу.

Сцена «Згорання неба» дає символічний початок Страшного Суду, є вихідною точкою хронології зображення усіх подій цієї композиції. Сюжет базується на біблійних фрагментах пророцтва Ісаї: «І небесні світила усі позникають, а небо, як звій книжковий, буде звинене, і всі його зорі попадають, як спадає оте виноградове листя, і як спадає з фіговниці плід недозрілий» (Ісаїя 34:4) [1]. А також Об'явлення: «І небо сховалось, згорнувшись, немов той сувій пергамену, і кожна гора, і кожен острів порушилися з своїх місць...» (Об'явл. 6:14) [1]. Окремі згадки про небо і небесні світила, їхнє зникнення чи порушення природного порядку як символ початку важливих подій можна знайти і в інших священних текстах.

Композиція Страшного Суду будується на принципі вертикальної симетрії і реєстрів зображення сюжетів в порядку згори донизу. Сцена «Згорання неба» в найдавніших українських іконах «Страшного Суду» з XV ст. (Мшанець, Поляна, Ванівка) розташована по центру найвищого реєстру, прочитується однією з перших і, як уже згадувалося, — розкриває хронологію подій.

Сюжет «Згорання неба» перейшов в українське малярство з візантійського канону, проте у візантійських зразках іконографії «Страшного Суду» композиційно він трактується по-іншому і розміщений за інакшим принципом, ніж в давніх українських іконах. В іконі «Страшний Суд» з монастиря св. Катерини на Синаї з другої пол. XII ст. (іл. 1) сцена

«Згорання неба» розташована у правій частині композиції (по ліву руку від Христа) в третьому реєстрі — після ряду зображених ангелів (перший реєстр) і Спасителя з композицією Деїсис і апостолами (другий реєстр). «Згорання неба» в Синайській іконі зображує одного ангела, що тримає напівзгорнутий сувій — символ неба — із зображеними на ньому персоніфікаціями Сонця, Місяця і зір. Ангел трактується в динамічній позиції, відчутно передається враження руху. Схожа іконографія сцени «Згорання неба» є характерною для візантійського канону і наявна в інших зразках композиції «Страшного Суду» — в мозаїці базилики санта Марія Ассунта в Торчелло (поч. XII ст.), а також у фресках Кирилівської церкви у Києві (XII ст.).

Фреска Кирилівської церкви (іл. 1) є найдавнішим відомим сьогодні зображенням сюжету «Згорання неба» на українських теренах. Сцена «Янгол, що звиває небо» прикрашає пілон південного стовпа нартексу. Ця динамічна, вишукана сцена виконана у кращих традиціях давньоруського монументального розпису. Композиція наповнена високою духовною напругою та драматизмом: янгол у динамічному русі звиває сувій неба, символізуючи кінець світу та Останній Господній Суд. Рух ангела передано з великою майстерністю, рожевуваті тони його хітону прекрасно гармоніюють з темно-синім тлом композиції.

«Згорання неба» як центральна композиція верхнього реєстру Страшного Суду чи не вперше з'являється у фресковому оздобленні каплиці Скровень, завершеному Джотто у 1305 р. Ця сцена, на відміну від візантійських зразків, зображує двох ан-

Іл. 2. Ліворуч: «Згортання неба», фрагмент ікони «Страшний Суд» з Ванівки, XV ст.; праворуч: «Згортання неба», фрагмент ікони «Страшний Суд» з Мшанця, XV ст.

гелів, розташованих симетрично з двох боків. Зображені два ангели з обох країв композиції скручують «небесне полотно» у сувій. З одного краю (праворуч від Христа) зображено персоніфікацію Сонця, з іншого — Місяць. Регістром нижче зображені ангельські чини, а ще нижче — Спаситель і апостоли. «Згортання неба» виразно виділяється в композиції: поперше — через архітектурні особливості каплиці — по центру стіни наявне вікно з півкруглим завершенням, по обидва боки від нього зображені ангели, які згортають небо; по-друге — реєстр композиції є пропорційно більшим від решти реєстрів, що візуально виділяє його і акцентує увагу. Небесні світила представлені у формі округлих антропоморфних ликів — ця традиція сягає корінням античності, звідки перейшла у візантійське та західноєвропейське мистецтво [4].

Згортання неба немов би сувій двома ангелами з двох країв — така композиція стала типовою для українських ікон «Страшного Суду». Окрім західноукраїнських зразків, вона притаманна також північно-руським пам'яткам, зокрема така іконографія сюжету наявна в іконі «Страшний Суд» Новгородської школи XV ст. зі збірки Третьяковської галереї. Щоправда, для північно-руських ікон типовим розміщенням сюжету «Згортання неба» була ліва частина верхнього реєстру, поряд із зображенням сцени «Падіння ангелів».

Отож, розташування сюжету «Згортання неба» по центру верхнього реєстру є характерним для українських ікон «Страшного Суду». Найдавніші відомі сьогодні три ікони «Страшний Суд» з XV ст. — з Мшанця, Поляни і Ванівки — подають подібне між собою композиційне трактування сюжету «Згортання неба», щоправда деталі зображення не є ідентичними.

На іконі з Мшанця (збірка Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (далі НМЛ), іл. 2) сюжет «Згортання неба» показано лаконічно:

синій сувій, який з двох боків симетрично згортають два ангели. На площині неба зображено Сонце, Місяць і зорі. По краях синьої площини помітні прописи білилом, що гармонійно і вишукано обрамлюють композицію. Небесні світила зображені в лаконічному стилізованому характері — дві кулі, червоного (Сонце) і білого (Місяць) кольору, кожна з яких має по три паралельні промені, спрямовані досередини композиції. На світилах немає зображень ликів чи інших графічних елементів, які могли б персоніфікувати образи Сонця і Місяця. Зорі стилізовані графічно: три-чотири лінії темного кольору, перехрещені радіально.

Ікона з Поляни (збірка Національного музею у Кракові) містить схожу композицію «Згортання неба» до мшанецької ікони — темно-синє полотнище неба з двох країв згортають два ангели, на площині неба зображено Сонце, Місяць і зорі. Найвні стилістичні відмінності у трактуванні деталей: Сонце і Місяць персоніфіковані, містять схематичні лінійні зображення ликів у профіль; зірки прописані більш площинно, а не лінійно-графічно, подані не темним контуром, а золотисто-вохристом кольором. Як і в мшанецькій іконі, небесні світила мають по три паралельні промені, спрямовані до центру площини неба. Саме полотнище не має додаткових декоративних елементів, на відміну від мшанецької композиції, смуга неба зображена вигнутою у формі пологої арки, тоді як на іконі з Мшанця полотнище неба верхнім краєм повністю прилягає до краю ікони, а лише нижній край має незначне викривлення.

Третя ікона з XV ст. — «Страшний Суд» з Ванівки (збірка НМЛ, іл. 2) подає сюжет «Згортання неба» подібно до попередніх двох пам'яток в композиційному плані, проте найбільш відмінно з художньо-пластичного погляду. Синю смугу неба, легко вигнуту в дугу (схоже до композиції полянської ікони) традиційно з двох країв симетрично згортають в сувій два ангели. На площині неба зо-

бражені небесні світила — Сонце, Місяць, зорі. Особливістю композиції є стилістика трактування небесних світил: зорі стилізовані у форми хреста з чотирма крапками між раменами, такі хрестики дуже густо вкривають суцільним рапортним орнаментом усю площину неба і прописані не темною чи вохристовою фарбою, а білилом, створюючи ефект мерехтіння. Сонце і Місяць також зображено з певними стилістичними відмінностями: вони традиційно мають по три паралельні промені, спрямовані до середини композиції, але пропорційно співвідношення між кругом світила і його променями є іншим, ніж у двох попередніх іконах — тут промені коротші, а «тіла» небесних світил є більші. Сонце і Місяць не є персоналізованими, на них немає жодних декоративних елементів чи ликів. Важливою деталлю є те, що розташування світил не є канонічним — Місяць розташований праворуч від Христа, а Сонце — ліворуч, тобто традиційне розміщення віддзеркалене.

«Згорання неба» на іконі з Ванівки справляє враження найбільш мистецького з відомих трьох ікон XV ст., композиція вібрує і мерехтить візерунком з хрестів-зірок, а виразні форми небесних світил чітко вирізняються на багатому орнаментовані тлі.

Значну частину збережених на сьогодні ікон «Страшного Суду» складають пам'ятки з XVI і XVII ст. Їхня композиція порівняно з іконами XV ст. зазнає певних змін, вона розбудовується, ускладнюється, декоративних елементів стає значно більше. Сцена «Згорання неба» також зазнає кардинальних змін.

Ікона «Страшний Суд» з Багноватого Турківського району (збірка НМЛ, іл. 3), датована другою третьою XVI ст., збереглася до нашого часу частково, з трьох дощок основи одна була втрачена, вціліла центральна і ліва частина композиції. Сцена «Згорання неба» збереглася практично повністю, оскільки майже цілком розміщена на центральній дошці. За композиційною побудовою тут ще помітні риси ікон XV ст. — вигнута дугою смуга неба, яку згортають у сувій два ангели. Самі ангели розташовані на двох бокових дошках основи, тому збережене зображення лише одного з них. На цьому схожість композиції з попередніми іконами вичерпується. На полотнищі неба по центру зображено золотисто-вохристий диск на тлі яскраво-червоної восьмикутної зорі, утвореної двома перехрещеними квадратами з увігнутими досередини боками. По обидва боки від центрального зображен-

Іл. 3. «Згорання неба», фрагмент ікони «Страшний Суд» з Багноватого, XVI ст.

ня — дві великі восьмипроменеві зірки, зображені лінійно чорною фарбою. Далі симетрично, з двох країв стилізованого неба зображено небесні світила — Сонце і Місяць, формою схожі на дві великі літери ЄЭ. Ці два світила розташовані дзеркально один відносно одного, створюючи враження немов би розлітаючись у протилежні боки. На зображеннях світил наявні графічні елементи персоналізованих ликів.

Зображення сяючого диску по центру сюжету «Згорання неба» з'являється в українських іконах Страшного Суду починаючи з XVI ст. Цей образ — символ Бога Отця, Ветхого Деньми. Поява цього образу збігається з початком зображення в іконографії «Страшного Суду» Пресвятої Трійці. На іконах XV ст., як і в канонічних візантійських композиціях Страшного Суду, по центру верхнього регістру зображувався Спас у Славі, тобто Христос в оточенні ангелів та Марії й Івана — Деїсіс. Образи Бога Отця та Святого Духа були відсутні в українських іконах Страшного Суду. Натомість, в іконах XVI ст. в сцені «Згорання неба» з'являється образ Бога Отця (Ветхого Деньми, або Старого Днями), а нижче під зображенням Спасу у Славі, на Престоли уготованім (Етимасія) з'являється зображення Святого Духа в образі голуба (як приклад такої іконографії взято згадану ікону «Страшний Суд» з Багноватого). В іконі з Багноватого образ Бога Отця є формальним і символічним, згодом, в пізніших іконах, він буде розвинений — спершу з'явиться напис, що вказуватиме чий символ зображено, а пізніше образ Бога Отця трансформується в звичніший персоналізований образ сивоголового старця.

Ікона з Борщович на Львівщині (іл. 4), датована поч. XVII ст. (збірка НМЛ), збереглася частково, вціліла лише центральна частина основи, проте сцена «Згорання неба» збереглася майже повністю. Як і в іконі з Багноватого, сувій неба повністю розташований на центральній дошці основи, ангели були зображені на двох бокових дошках і на сьогодні є

Іл. 4. «Згортання неба», фрагмент ікони «Страшний Суд» з Борщович, поч. XVII ст.

втрачені. По центру небесного полотнища зображено великий сонячний диск — образ Ветхого Деня, на якому в три ряди написано тетраграматон (יהוה) і слова «Бог» грецькою (ΘΕΟΣ) та латинською (DEVS) мовами. Диск має шість променів, спрямованих по три в дві сторони — праворуч і ліворуч. На площині неба зображено золоті зірки, прописані з помітною деталізацією, а також персоніфікації Сонця (праворуч) і Місяця (ліворуч). Сонце зображено з відчутними бароковими стилістичними впливами: золотий диск з зображенням на ньому ликом, численні хвилясті промені, що радіально розходяться від центру. Зображення Місяця частково втрачено, але можна простежити ті ж самі барокові стилістичні впливи, світило має серповидну форму із зображенням антропоморфним ликом.

Ікона «Страшний Суд» майстра Дмитрія з церкви Різдва Богородиці в Долині, Івано-Франківської області (збірка НМЛ, іл. 5), датована 60-ми рр. XVI ст. [6, с. 33], подає незвичну іконографію сюжету «Згортання неба». В цій іконі спостерігаємо відразу декілька кардинальних нововведень. Найперше і найпомітніше новаторство — розділення площини неба на дві окремі частини. Якщо раніше типовим зображенням неба була видовжена прямокутна площина, яку з двох боків симетрично згортали два ангели, то в іконі з Долини ця прямокутна площина неба розтята посередині на дві окремі рівновеликі частини. Ці обидві частини окремо згортаються кожна з обох країв, утворюючи немов би два окремі сувої, формою нагадуючи паралелограми, розташовані дзеркально один відносно одного. Центральне символічне зображення Бога Отця у формі диска тут винесене за межі площин неба, розташоване посередині і внизу між ними. До слова, тут на зображенні символічного диску по-

середині уміщено напис старослов'янською — Ветхий Деньми. Згортки площин неба забарвлені у світлий синьо-зелений колір з фронтальних сторін, і яскраво червоний колір зворотних боків, які проглядаються по периметру і загорнених краях площин. На правій площині (відносно Христа) є Сонце з виразними антропоморфними рисами зображеного у фас обличчя — старанно прописані очі, брови, ніс, рот, світлотіньове пророблення деталей. Зображення Місяця розміщено на лівій площині неба. Місяць має складну багатопланову форму: на передньому плані зображено традиційну серповидну площину Місяця, на другому плані за нею — чоловіча голова, зображена у профіль, зі старанно прописаними деталями обличчя, і на третьому плані за обличчям — ще один ріг Місяця.

Іншим унікальним елементом іконографії сюжету «Згортання неба» в іконі з Долини є зображення на двох площинах неба зодіакальних знаків — по шість символів на кожній площині. Зодіакальні символи в іконописі зустрічаються вкрай рідко. Львівська дослідниця Марта Федак у статті «Астрономічні мотиви в українському іконописі» [5, с. 211—225] зазначає, що уявлення іконописців про небо і небесні світила у XVI ст. були тісно пов'язані з астрономічним картами неба, де окрім небесних світил були позначені також знаки зодіаку. Зодіакальні символи як елемент небесної сфери описані в праці Івана Дамаскина «Точний виклад православної віри» [5, с. 218].

Поеднання зодіакальної символіки та християнського іконописного канону є доволі неординарним фактом, що заслуговує додаткової уваги і аналізу. В контексті нашого дослідження детальніший погляд на історію використання астрологічних символів в канонічних іконописних сюжетах є виправданим, оскільки найчастіше зодіакальні символи з'являлися в іконописі саме в сюжеті «Згортання неба».

Астрологічні філософські ідеї проникли на територію сучасної Європи зі Сходу. Найперше вони розвинулися в Греції, знайшовши позитивний відгук в античній філософській системі, а звідти поширилися в Римській імперії. В II ст. грецький вчений Клавдій Птолемей (100—168 рр.) видав свою відому працю «Tetrabiblos», яка мала значний вплив на астрологічні уявлення та ідеї наступних століть. З поширенням християнства, перші великі теоретики богослов'я мали негативне ставлення до космології, астрономії, астрології. Богословська доктрина стверджувала, що Бог

Іл. 5. «Згорання неба», фрагмент ікони «Страшний Суд» з Долини, 60-ті рр. XVI ст.

самостійно створив видимий і невидимий світ і самостійно керує людськими долями. Проте ще за часів Птолемея була неофіційна християнська література, яка містила античні, раціоналістичні і міфологічні ідеї. Та й упродовж всіх наступних віків точилась полеміка, як офіційна так і неофіційна, щодо визнання християнством античних філософських ідей і зокрема астрологічних. На зламі I—II тис. найвагомішу роль в розвитку астрології відігравали араби, які плідно використовували і поширювали Класичні філософські вчення. Після хрестових походів і контактів між європейською і арабською культурами, астрологічні ідеї активніше поширюються на Захід і поступово стають доволі популярними в Західній Європі. Ще у XII ст. багато італійських общин мали своїх астрологів і послуговувалися їхніми розрахунками і вказівками. Знатні родини часто жили за гороскопами, які їм склали сімейні астрологи. Астрологією масово захоплювалися. Навіть Ватикан активно користувався послугами астрологів, зокрема відомо, що папа Павло III скликав собори лише за астрологічним календарем, папа Джуліо II при вирішенні важливих питань опирався на прогнози астролога, а папа Лев навіть заснував кафедру астрології в університеті міста Салерно. До речі, така кафедра діяла і в Папському університеті та інших європейських навчальних закладах. Астрологія стала престижною наукою в університетах Болоньї, Падуві, Парижа, Гайдельберга та ін. Зрозуміло, що за свою загально-соціальну популярність астрологія мала і величезну кількість противників. Серед критиків астрологічного вчення того часу найвідомішими були Петрарка (називав астрологію брехливою системою), Піко делла Мірандола (пов'язував віру в зірки з безбожністю і моральними конфліктами

часу), а стосовно офіційної церкви, то її дії були дещо непослідовними відносно ставлення до астрології: незважаючи на популярність астрологічних ідей при папському дворі, відомий мислитель Роджер Бекон за свої астрологічні дослідження був ув'язнений. Чекко д'Асколі, професор астрології Болонського університету, був спалений інквізицією привселюдно у Флоренції в 1327 р., через те, що намагався вирахувати за допомогою астрономії точну дату розп'яття Христа, виходячи з дати Його народження.

В середині XIII ст. з'являється схоластична доктрина Томи Аквінського. В центрі Всесвіту перебуває Бог, що владарює над Сонцем, Місяцем, планетами, елементами, тваринами, рослинами і мінералами. Багато Птолемеївських ідей були переосмислені і включені до офіційної християнської доктрини.

Тема співіснування класичної філософії і богослов'я є дуже широкою і виходить за рамки дослідження іконографії «Згорання неба». Проте наведені факти засвідчують, що питання взаємозалежності цих, на перший погляд протилежних філософських доктрин, існувало і існує практично з початку християнства.

В українській іконописній зодіакальній символіці найімовірніше перейшла з балканських країн, де включення до християнських іконописних сюжетів образів з астрології чи філософії було доволі поширеним явищем. Як приклад можна навести пам'ятки іконопису Болгарії XV—XVII ст. На західному фасаді церкви св. П'ятниці в Вуково (1598) збереглися фрагменти композиції «Страшний Суд» з композицією «Згорання неба», до якої були включені знаки зодіаку. Є доволі багато згадок про зодіакальні зображення в стінописах церков і монастирів Болгарії XV—XVII ст., наприклад — монастир в Бобошево, чи сті-

Іл. 6. «Згортання неба», фрагмент ікони «Страшний Суд» зі Станілі, друга пол. XVI ст.

нописи Драгалевського монастиря (1476), де в загальну композицію «Страшного Суду» включена сцена «Згортання неба» з усіма дванадцятьма зодіакальними символами. Окрім згаданої зодіакальної символіки, в стінописі цієї пам'ятки присутні і ще декілька доволі цікавих і нетрадиційних символів. Композиція об'єднується зображенням блакитної тканини, яку згортають ангели. У верхньому краї символічних небес зображені три крилаті фігури, які вільно плывуть небом в човнах, поміж ними зображені дванадцять зодіакальних символів. З двох протилежних країв символічного Неба зображені Сонце і Місяць, в образі людських облич з яскраво-червоним і синім світлом. Також в композиції присутні зображення символів чотирьох вітрів: Північний (Бореас), Східний (Апеліотес), Південний (Нотус) і Західний (Зефірос) вітри. Це перший і, можливо, єдиний випадок в болгарському іконописі, коли пов'язується внутрішня теологічна сутність малярства з космологічною механікою і язичницькою символікою. Зображені крилаті створіння, які плывуть Небесами в повітряних човнах, символізують Афродиту, Гермеса і Кроноса (Хроноса), або, згідно з римською міфологією, — Венеру, Меркурія і Сатурна, тобто планети сонячної системи. Цей випадок зображення астрологічної символіки в церкві також є унікальним в іконописному каноні і не повторюється більше ніде.

В українському іконописі символи зодіаку зустрічаються лише в іконографії «Страшного Суду», а саме — в сюжеті «Згортання неба». На сьогодні відомо чотири українські ікони Страшного Суду із зображеннями знаків зодіаку: з Долини (1560-ті рр.), з Кам'янки-Бузької (1587 р.), з Раделич (остання чверть XVI ст.) і з с. Руська-Бистра (майстер Олексій, сер. XVI ст.). Перші три ікони належать до колекції НМЛ, а четверта — до збірки Музею української культури у Свид-

нику, Словаччина. Долинська ікона є найстарішою серед них. Тут символи зодіаку зображені графічно, лише чорними прописами з легким штрихованим відтіненням. Частина знаків трактується антропоморфними образами, частина — зооморфними. Знаки Лев, Телець, Козеріг і Овен трактуються за схожою схемою — голова тварини, тіло має лише передні лапи, а закінчується загостреним хвостом. Лише окремі деталі вказують, який саме знак зображено: у Лева — це грива, Телець без рогів, лише з вухами, Козеріг та Овен відрізняються лише рогами — в Козерога вони довші і спрямовані назад, а у Овна — вигнуті і спрямовані вгору. Стрілець, Терези, Діва, Водолій і Близнята подані антропоморфно — в образі постатей з різними атрибутами, які вказують який саме знак зображено. Цікавим фактом є те, що знаки Скорпіон та Рак подані в образі риб, як і знак Риби.

Ікона «Страшний Суд» з Кам'янки-Бузької, датована 1587 р., подає схоже композиційне трактування сцени «Згортання неба» до ікони з Долини — такий же принцип поділу площини неба на два окремі згортки. Ікона вціліла лише частково, малярство пошкоджене і частково втрачене, але можна спостерігати на площинах неба зодіакальні знаки, зображені в один ряд вздовж усього неба.

На іконі «Страшний Суд» з Раделич з останньої чверті XVI ст. небесне полотно, або «небесна карта» зображена суцільною площиною, вигнутою аркоподібною дугою із закрученими краями. На площині неба зображено хаотично розташовані Сонце, Місяць і знаки зодіаку, кожен з яких розміщений на стилізованих хмарах. По центру неба зображено знак Терези, а над ним по обидва боки вказано напис: «планети небесні».

Четверта відома ікона із зображенням знаків зодіаку — «Страшний Суд» з с. Руська-Бистра, сер. XVI ст.,

ймовірного авторства майстра Олексія (збірка Музею української культури у Свиднику). На сьогодні збережено лише фрагмент ікони — ліва частина основи. Сцена «Згорання неба» вціліла частково. Посередині у мандорлі зображений Бог Отець, у правій частині — Сонце та зодіакальні знаки зображені у подібній спосіб, як на іконі з Долини [5, с. 220].

Оригінальна іконографія сюжету «Згорання неба» подається в іконі «Страшний Суд» з Ганькович, поч. XVII ст., зі збірки Національного музею у Кракові. Небесний сувій тут подано як суцільне прямокутне полотнище насиченого церулеумного синього відтінку, яке з двох країв згортають два ангели. По центру неба зображено Бога Отця в образі сивого чоловіка з довгим волоссям та сивою бородою. Поясне зображення Бога Отця подане на тлі світло-блакитної мандорли із зображенням на ній восьмикутної зірки, утвореної перехрещеними двома квадратами вохристового та червоного кольорів. По боках мандорли зображено розкриті двері, які відчиняють два ангели, оприявнюючи вірним постать Бога Отця. Далі симетрично з двох країв неба зображено Сонце і Місяць. Тракткування небесних світил дуже схоже до зображення Місяця в іконі з Долини, тільки тут в такий спосіб зображено і Місяць, і Сонце, які зображені дзеркально один відносно одного і відрізняються лише кольором: Сонце — червоне, Місяць — білий.

Схожа іконографія «Згорання неба» наявна в іконі «Страшний Суд» зі Станілі (іл. 6), з другої пол. XVI ст. (збірка НМЛ). Прямокутний сувій неба згортають два ангели, по центру — мандорла на тлі восьмикутної зорі із поясним зображенням Бога Отця. По боках мандорли — два ангели, що символічно розкривають двері, оприявнюючи постать Ветхого Денми. Відмінним від ганьковицької ікони є трактування самих дверей, які в іконі зі Станілі потрактовані у формі двох півкругів, які в зачиненому стані утворюють круг і повністю закривають мандорлу. По краях небесної площини є персоніфіковані Сонце і Місяць, зображені симетрично у формі двох серповидних срібних півмісяців із людськими профілями за ними.

Ікона «Страшний Суд» з Перемишльщини, кін. XVI — поч. XVII ст., зі збірки Національного музею у Кракові, хоча збережена фрагментарно (вціліла лише центральна дошка основи), засвідчує цікавий приклад іконографії сюжету «Згорання неба». По центру верхнього регістру, на тлі площини

неба зображено круглу мандорлу, оточену сонмами ангелів, в якій повнофігурно зображено Бога Отця в образі сивоголового старця. Про зображення небесних світил на площині неба судити важко через надто поганий стан збереження малярства, проте цікавою є власне композиція сюжету, де мандорла з образом Бога Отця винесена за межі площини неба, але не відділена від нього остаточно.

Приблизно з цього ж періоду походить ікона «Страшний Суд» зі с. Мала Горожанка на Львівщині, що зберігається в Олеському замку і належить до колекції Львівської галереї мистецтв. Ікона подає оригінальну за побудовою композицію сюжету «Згорання неба». Сцена займає весь верхній регістр ікони і включає в себе, окрім вже традиційних образів небесних світил і Бога Отця, також сцену Деїсис та сонми ангелів й архангелів. Площина неба, яку з двох країв згортають два ангели, слугує тлом для численних зображених ангелів, що стоять в два ряди. Ангели оточують зображену по центру мандорлу із повнофігурним образом Бога Отця. На передньому плані по обидва боки від мандорли зображено Деїсис — праворуч — Богородиця, ліворуч — Іван Хреститель. Така іконографія сцени «Згорання неба» за своєю багатофігурністю і мультисюжетністю є унікальною в українському іконописі. З погляду багатофігурності її ще можна зіставити з іконою «Страшний Суд» XVII ст. з с. Тюшка на Закарпатті, щоправда, стилістично ці ікони відрізняються кардинально. На іконі з Тюшки на площині неба зображено дев'ять шестикрилих серафимів, по четверо з двох боків зображеної по центру мандорли, а дев'ятих серафим зображений на другому плані за мандорлою.

Опираючись на досліджені зразки іконографії «Згорання неба» в українському іконописі XV—XVII ст., можемо зробити певні висновки про характерні особливості композиції та символіки цього сюжету. Найперше, композиція в українських пам'ятках відрізняється від візантійських пам'яток: згорання неба — немовби сувій — двома ангелами з двох країв — така композиція стала типовою для українських ікон «Страшного Суду». Розташування сюжету «Згорання неба» по центру верхнього регістру є характерним саме для українських ікон. В статті вперше проаналізовано різницю в трактуванні сюжету «Згорання неба» в іконах XV та XVI—XVII ст., а саме появу образу Ветхого Денми і Пресвятої

Трійці в іконах «Страшного Суду» починаючи з XVI століття. Також простежено розвиток і трансформацію образу Бога Отця — Ветхого Деньми: від формально-символічного зображення до повнофігурного образу сивоголового старця. Сцена «Згорання неба» стала тією композицією, яка поєднала в собі канонічну християнську символіку із нетрадиційними та неканонічними символами — зображеннями знаків зодіака і астрономічними об'єктами.

1. Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / перекл. І. Огієнка. — Київ : Українське Біблійне Товариство, 2002.
2. Лесів А.П. Иконография Страшного Суду в українському малярстві: становлення і розвиток у контексті візантійського мистецтва / Андрій Петрович Лесів // Народознавчі зошити. — 2016. — № 5. — С. 1044—1051.
3. Сидор О. Реєстр ікон Страшного Суду в колекції НМЛ / О. Сидор // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. — Львів : Національний Музей імені Андрея Шептицького. — № 2 (7). — 2001. — С. 90—96.
4. Сидор О.Ф. Світ астрономії в образах українського мистецтва / Олег Федорович Сидор // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. — 2014. — С. 226—317.
5. Федак М. Астрономічні мотиви в українському іконописі / Марта Федак // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. — 2014. — С. 211—225.
6. Berezhnaya L. The World to Come. Ukrainian Images of the Last Judgement / Berezhnaya L., Himka J. — Cambridge : Harvard University Press. Ukrainian Research Institute, 2014. — 362 с.
7. Himka John-Paul. Last Judgement Iconography in the Carpathians / Himka John-Paul. — Toronto : University of Toronto Press, 2009. — 301 p.
8. Himka J.-P. The Icon of Last Judgment in the Village of Roztoka, Transcarpathia / Himka John-Paul // Zachodnioukrajinska Sztuka Cerkiewna. — Część II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut — Kotań 17—18 kwietnia 2004 roku. — Łańcut : Muzeum-Zamek w Łańcut, 2004. — S. 363—380.
9. Himka J.-P. The Last Judgment Icon of Mshanets / Himka J.-P. // Journal of Ukrainian Studies. — Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies. — Vol. 33—34. — 2008—2009. — p. 219—226.
10. Kłosińska J. Icônes de Pologne / Janina Kłosińska. — Varsovie : éditions Arkady, 1987.

11. Zlatohlávek M. Sąd Ostateczny. Freski, miniatury, obrazy / M. Zlatohlávek, C. Rättsch, C. Müller-Ebeling. — Kraków : Wydawnictwo WAM, 2002. — 240 s.

Andrii Lesiv

ICONOGRAPHY AND SYMBOLIC OF THE PLOT «COLLAPSE OF THE SKY» IN UKRAINIAN ICONS «LAST JUDGMENT» OF XV—XVII CENTURIES

In this article the features of iconography and symbols of the image of «Rolling up the heavens» — the fragment of a complex and multi-dimensional composition of icons «The Last Judgment» are analyzed. There is a link between the Ukrainian and Byzantine iconography of this composition, their common and distinctive features are studied. An analysis of compositional construction of the image, its place in the iconography of «The Last Judgment» is carried out. For the first time, the main differences in the iconography of «Rolling up the heavens» in the icons of the XV and XVI—XVII centuries are traced, an analysis of the evolution of «the Ancient of Days» image is carried out. An analysis of the inclusion of non-canonical elements in the «Rolling up the heavens» iconography is made: there are the signs of the zodiac, astronomical objects, pre-Christian mythological images.

Keywords: iconography, symbolism, image, the Last Judgment, heavenly bodies, zodiac.

Андрій Лесів

ИКОНОГРАФИЯ И СИМВОЛИКА СЮЖЕТА «СВОРАЧИВАНИЕ НЕБА» В УКРАИНСКИХ ИКОНАХ «СТРАШНЫЙ СУД» XV—XVII ВВ.

В статье анализируются особенности иконографии и символики фрагмента сложной композиции икон «Страшный суд» — сюжета «Сворачивание неба». Прослеживается связь украинской иконографии этой композиции с византийскими образцами, их общие и отличительные черты. Осуществляется анализ композиционного построения сюжета, его место в иконографии «Страшного суда». Впервые прослеживаются основные различия в иконографии композиции «Сворачивание неба» в иконах XV и XVI—XVII веков, осуществляется анализ генезиса образа «Ветхого Деньми». Осуществляется анализ включения в иконографию «Сворачивания неба» неканонических элементов — изображения знаков зодиака, астрономических объектов, дохристианских мифологических образов.

Ключевые слова: иконография, символика, образ, страшный суд, небесные светила, зодиак.